

PARADIGMAVÁLTÁS A TÁRSADALOMELMÉLETBEN?

Karácsony András

(egyetemi tanár ELTE ÁJK Filozófia Tanszék)

Balogh István a Politikatudományi Szemle 2010/1-es számában a „politikai társadalomelmélet” megszületéséről és jelentőségéről publikált tanulmányt, s írásának első felében vázlatot adott a társadalomelméleti gondolkodás paradigmaváltásairól is. Az alábbiakban ehhez a részhez fűzök néhány megjegyzést, a politikai társadalomelmélettel kapcsolatos tartalmi kérdéseket csak röviden érintem. Attól természetesen nem tekintek el, hogy jelen esetben – miként a szerző is hangsúlyozza – egy vázlatról van szó, illetve, hogy a bemutatott áttekintés (koncepció) mögött a szerző több monográfiában összegzett munkája áll, és az azokban megfogalmazott felismeréseket – érthetően – nem zsúfolhatta bele e tanulmányba. Ezt akceptálva is, kritikai megjegyzéseimben olyan szempontokra kívánom felhívni a figyelmet, melyeket egy *vázlatban* is érvényre kellett volna juttatni.

Fontos témának gondolom a társadalomelméletek tipológiáját, ezáltal ugyanis rendezhetők, világosabban egymáshoz viszonyíthatók a különböző megközelítések. A szerző kiindulópontja: párhuzamosság van a modern társadalom nagy korszakai és a társadalomelméletek fajtái között, azaz a társadalomelméleti gondolkodást a társadalommal való kapcsolatban ragadja meg. Ez a kapcsolat részben reflektív (a társadalomelméletek reflektálnak a társadalmi helyzetekre), részben pedig konstitutív (a társadalomelméletek hatnak a társadalom aktuális állapotára). Az utóbbi, azaz a konstitutív szerep összefüggésében hangsúlyozza, hogy ez kifejezetten hasznos lehet a társadalom számára, legalábbis erre következtethetünk, amikor megjegyzi, hogy a jelenlegi válság a politikai társadalomelméletben megalapozott igazságossági elvek intézményesítésével enyhíthető (68. o.).

A szerző tipológiája (mely egyúttal időbeli sorrend is):

- Filozófiai társadalomelméletek
- Gazdasági társadalomelméletek
- Szociológiai társadalomelméletek
- Politikai társadalomelméletek

(1) Megjegyzések a tipológiához

– A szerző a filozófiai társadalomelméletet Kant gondolatainak rekonstrukciójával mutatja be, s ennek során középpontba állítva a társadalomelmélet antropológiai megalapozásának problematikáját. Nem véletlen Balogh István rokonszenve a kanti megközelítéssel, mivel ő maga is a társadalomelmélet antropológiai megalapozását tartja kívánatos kiindulópontnak saját elméleti pozíciójának kifejtésében. Továbbá azért is játszik lényeges szerepet Kant a szerző számára, mert a kanti erkölcsfilozófia normatív jellegét szintén példárértékűnek látja a társadalomelmélet szemszögéből. Ám úgy gondolom, hogy egy tipológiában szélesebb horizontra kellene utalni. Megkísérelhetette volna például a szerző, hogy egy-egy típus határait két ellentétes altípussal érzékeltesse. Ezzel valójában a paradigma értelmezés kérdéskörét érintem, amire a későbbiekben még visszatérek. Most maradjunk a Balogh által javasolt tipológiánál, s ezzel kapcsolatban úgy vélem, ha a *filozófiai* társadalomelmületről van szó, akkor jelezni kellett volna, hogy:

a) Lehetséges nem antropológiai filozófiai társadalomelmélet is. Gondoljunk csak Hegel *Jogfilozófiájára*, illetve a *Szellem filozófiájában* az „objektív szellem tanára”. Vagy ha a szerző szerint Hegel nem illeszkedik a szigorúan vett társadalomelmélet világához (amit e tanulmány 74. oldalán olvasható fejtegetések, de inkább Balogh István más írásai alapján gyanítok), akkor világossá kellett volna tenni a társadalomelmélet és a társadalomfilozófia különbözőségét. Egyébként a nem antropológiai kiindulópont több, nagyhatású gondolkodónál (pl. Heidegger, Foucault, Luhmann, Elias) megfogalmazódott. Némelyikük kifejtett társadalomelméletet, némelyikük nem, ám a „nem antropológiai” (vagy nem szubjektumfilozófiai) jellemző, mint olyan, egy társadalomelméleti tipológiában helyet kívánt volna.

b) Amennyiben a szerző a normativitást kulcsfontosságúnak tartja, akkor – megint csak azt említve, hogy egy *tipológiában* – azon megközelítésekre is érdemes lett volna utalni, melyek inkább leíró jellegűek. A filozófiai hagyományban ez a kettősség nagyon jól megfigyelhető. Most csak Bibó István akadémiai székhelyfoglalójának bevezető gondolataira emlékeztetném az olvasót.* Bibó a politikát vizsgáló filozófiai gondolkodástörténetben elkülönítette a helyes társadalom, a célszerű berendezkedés, a haladó eszmék stb. megfogalmazására törekvő *normatív* jellegű megközelítéseket (pl. Platón) és a rendszerező, megértő igényű, egyszóval *leíró* jellegű megközelítéseket (pl. Arisztotelész). A helyzet persze nem ilyen egyszerű, mert a leíró irányultságú gondolkodók sem voltak mentesek ideálok megfogalmazásától (pl. Arisztotelész), vagy a létező kormányzatok rendszerezésére, tipizálására törekvő Montesquieu hatalom-megosztás-gondolata, későbbi korok politikai gondolkodóinak szemében nor-

* Bibó I.: Az államhatalmak elválasztása egykor és most. In: Bibó I.: *Válogatott tanulmányok* II. k. Budapest, Magvető, 367-398.

matív erővel bírt. Tehát az átfedés, „átjárás” a két irány között tapasztalható, ám ez nem jelenti, hogy eltekinthetnénk e két megközelítésmód létének jelzésétől. Már csak azért is fontos a normatív/leíró-kettősség együtt-tematizálása, mert ebben az elméleti perspektívában ragadható meg plasztikusan a filozófiának a társadalomtudományokhoz való viszonya. (Ezzel összefügg a filozófia és a természettudományok, illetve általában vetten a filozófia és a tudományosság viszonyának témája, ám jelen esetben ezt nincs helyem bevonni a vizsgálódásba.) A leíró igényű megközelítések inkább támaszkodnak a társadalomtudományokra vagy inspirálják azokat, míg a normatív álláspontok, mivel alapvető szempontjuk a létezőből kimutató, azon túlmutató perspektíva keresése, megjelenítése, a „létezőben megragadt” tudományok iránt nem mutatnak lelkesedést, sőt nem ritkán értéktelennek tartják azokat (pl. Nietzsche).

– A gazdasági társadalomelméletek reprezentánsa a tanulmányban: Marx. Hogy a gazdaság társadalmi szerepének felfedezése fordulatot hozott a társadalomról való elméleti gondolkodásban – ezt nem vitatom. Ám ehhez vélhetően hozzájárult a XVIII–XIX. században önálló sodó gazdaságtudomány is. Ez az a pont, ahol újfent hiányosságot kell jeleznem Balogh Istvánnak a társadalomelméleti paradigmaváltásról szóló koncepciójában. Az igaz, hogy álláspontját egyértelműen megfogalmazza: Marx volt az első, aki a gazdaságtani és társadalomelméleti nézőpontot egyesítette (74. o.), de ebből még nem tudjuk meg, hogy a gazdasági társadalomelméletre gyakorolt-e hatást a társadalomtudomány (konkrétan: a gazdaságtudomány), illetve, hogy a „gazdaság felfedezése” kizárólag a gazdasági társadalomelméletre jellemző-e? Lehetséges ellenpéldaként csak Simmel *A pénz filozófiája* c. művére utalnék.

További problémám az e típusban elhelyezett Marx képpel, hogy Marx – igaz, hogy a gazdaságot tekintette a társadalom alapjának, de – elsősorban egy történelemfilozófiai-politikai koncepciót fogalmazott meg. Marx gondolkodásának fókuszában nem a kapitalista társadalom megértése állt, hanem a kapitalista társadalom meghaladásában volt elkötelezett, s hogy ennek lehetőségét felmutassa, ahhoz volt szüksége a kapitalizmus ellentmondásainak feltárására. Magyarán: elsősorban egy *politikai* társadalomelmélet felvetőjeként emlékezhetünk rá. *A Kommunista Kiáltvány* ennek dokumentuma (no persze ez nem társadalomelméletet, hanem inkább csak társadalomképet ad), s *A tőke* – ha szabad szimplifikáltan fogalmaznom –, csak egy terjedelmes lábjegyzet ahhoz. Ez nagyon jól látszik a marxi antropológiában is. Marxnál is fontos az antropológia, de ez – Kanthoz képest – egy politikai (redukált) antropológia, egyfelől az ember mint „termelő lény” helyzetbe beszorított a kapitalizmusban, másfelől pedig a kommunizmusban kiteljesíti a benne rejlő lehetőségeket, azaz „mindenoldalúvá” válik. S mi köti össze e kettőt? A munkásmozgalom politikai küzdelme. Marx XX. századi követői is a helyes társadalom normatív képen munkálkodtak.

– A szerző a *szociológiai* társadalomelmélettel szemben a legkritikusabb. Mégpedig három okból is:

a) a társadalomelmélet ezen változatában (a tanulmány Weberre és Parsonsra koncentrálna), az elméleti előfeltételek reflexiója hiányzik. S ennyiben a természettudományokról mondott husserli kritikát Balogh a szociológiai társadalomelméletre is érvényesnek tartja.

b) „mellőzi egy norma megalapozó antropológiai koncepció explicit kifejtését” (76. o.)

c) rejtetten meghúzódnak bennük a modern társadalmat igazoló normatív elvek, másként fogalmazva: a szociológiai (parsonsi) társadalomelmélet szerint nincs a modern társadalomnak önmagán túlmutató (transzcendáló) perspektívája.

ad a) Mindkét tárgyalt gondolkodó a szociológiának mint társadalomtudománynak a megteremtésére, szisztematikus kifejtésére törekedett, amit úgy is érzékelhetünk, mint a filozófiai gyámkodás alóli felszabadulást, azaz konkrétan az elméleti alapok folytonos önreflexiójától való eltávolodást. Ami ugyanakkor nem jelentette a filozófia hatásoktól való mentességet. Webernél nem elhanyagolható a kanti, a nietzschei, az újkantiánus, vagy Parsonsnál szintén a kanti hatás. A luhmanni változat pedig, éppen a husserli kritikából kiindulva, az előfeltételek reflexióját is nyújtja – kritikusai szerint túlzottan is.

ad b) A megalapozó funkciójú antropológia hiánya szerintem nem „eredendő bűn”, hanem egy lehetséges módja a társadalomelmélet kifejtésének. Hogy az emberből kiindulva (azaz antropológiailag) magyarázzuk a társadalom mibenlétét, vagy a társadalomból kiindulva ragadjuk meg az embert (vagyis e szerint a társadalomelméletnek antropológiai *következményei* vannak) – ez a gondolkodástörténet régi dilemmája. A XX. századi elméletekre vonatkoztatva ezt a problémát nagyon jól bemutatta Norbert Elias *A civilizáció folyamata* c. könyvének újrakiadásához írt *Bevezetésben*.^{*} Újfént jelezném, hogy a nem antropológiai társadalomelméletek terén is születtek figyelemreméltó teljesítmények, pl. Luhmann, Foucault, Elias munkássága.

ad c) Balogh István azon értékelésével, miszerint a szociológiai társadalomelmélet jellemzője a társadalomtranszcendáló elkötelezettség hiánya – annyiban egyetértek, hogy a tanulmányban megjelenített, vagy csak jelzett gondolkodók (Weber, Parsons, Luhmann) munkássága valóban nem arra irányult, hogy javaslatokat fogalmazzanak meg a modern társadalmon való túllépés szükségességéről. Azonban *egyfelől* ez nem jellemzi a szociológiai társadalomelméletet mint olyant, ugyanis például a Frankfurter Iskola kritikai elméletének hagyományához társítható gondolkodók igencsak hangot adtak a modernség-gel szembeni elégedetlenségüknek (pl. Adorno), vagy éppen a modernség új-

* Elias, N.: *A civilizáció folyamata*. Budapest, Gondolat, 1987. (különösen: 32–41. oldalak)

féle kritériumát fogalmazták meg (pl. Habermas)*, de felidézhetem Pierre Bourdieu álláspontját is, akit szintén a társadalomkritikai attitűd jellemzett. *Másfelől* pedig abból, hogy egy társadalomelméleti gondolkodó nem foglalkozik az általa vizsgált társadalom felszámolásának lehetőségeivel, nem következik szükségképp, hogy hallgatása e társadalmi világ rejtett (normatív) igazolása lenne. Úgy vélem létezhet másféle motiváció is a társadalomvizsgálat során. A tapasztalat ugyanis azt mutatja, hogy vannak olyan társadalomelméleti gondolkodók is, akik társadalmuk értelmezését, leírását és magyarázatát tartják feladatuknak, s nem pedig az élteti őket, hogy felvázoljanak és propagáljanak egy általuk elképzelt helyes társadalmat (pl. Luhmann). Visszaulva a korábbiakban érintett tudomány – elméleti gondolkodás (társadalomtudomány – társadalomelmélet) viszonylatra, a rendszerező, értelmező törekvésű társadalomelméletek önmagukat inkább tudományos jellegűnek tartják. Amivel, s ezt hangsúlyozni szeretném, nem kívánok rámutatni az „igazi” társadalomelméletre, csupán jelezni szeretném, hogy a társadalomelméleten belül mind a tudományos, mind pedig a tudományos elvárásoktól távolságot tartó megközelítés *egyaránt lehetséges*. Talán jó tesztje a leíró és a normatív megközelítések elkülönítésének, hogy a leíró társadalomelméleti munkákra *különböző* irányultságú normatív (ideológiai) elképzelések egyaránt hivatkozhatnak. Erre jó példa a már említett Luhmann munkássága, akinek a modern társadalomról kialakított elméletére, a moderniségről tett megállapításaira egyaránt hivatkoznak konzervatív, liberális, sőt még ökológiai politikai elkötelezettségűek is. Természetesen a szociológiai társadalomelméletek Balogh István tanulmányában tárgyalt válfaja sok szempontból kritizálható, ám úgy gondolom, ha önmagukat nem társadalomtranszcendáló elkötelezettségüként pozícionálják bizonyos elméletek, akkor a normativitás hiánya miatti elmarasztalás igencsak külsődleges szempont. Vagyis az válik érdekessé, amiről nem szólnak, s az leértékelődik, amiről beszélnek.

- A szerzővel egyetértve úgy gondolom, hogy korunkban a *politikai* jellegű társadalomelméleti törekvések dominálnak. Amiben eltér álláspontunk: szerintem a politikai társadalomelméletek megjelenése nem elsősorban a szociológiai társadalomelméletben tapasztalható normativitás-deficitből magyarázható, mégpedig azért nem, mert – s most csak az elmúlt évszázad gondolkodástörténeténél maradván – a normatív igényű, politikai jellegű társadalomelméleti törekvések már az elmúlt évszázad első évtizedeitől megfigyelhetők. Gondol-

* Természetesen az vitakérdés lehet Balogh István paradigma felfogása alapján (s persze attól függetlenül is), hogy a kritikai társadalomelméletet a filozófiai vagy a szociológiai társadalomelmélet körében helyezzük el. De azt nem vitathatjuk, hogy a „frankfurti hagyomány” az 1970-es évek német szociológiai gondolkodásában igencsak virulens volt, ha másból nem is, de a Luhmann-nal szembeni szociológiai vitairatokból erre következtethetünk.

junk csak a marxizmus különböző változataira,* de nem feledhetjük a politikai filozófia igencsak régmúltba visszamutató hagyományát sem.** Ugyanakkor azt is elfogadom, hogy a politikai társadalomelméleten *belül* az igazságosság vagy éppen az ökológiai témák az elmúlt három évtizedben kerültek előtérbe. Egyébként az igazságosság-problematika, mint a politikai társadalomelmélet egyik központi kérdése, arra utal, hogy ennek komoly előzményei voltak a filozófiai gondolkodástörténetben, konkrétan az erkölcsfilozófiai hagyományban. Ami persze további kérdéseket vet fel a politikai társadalomelmélet – erkölcsfilozófia – politikai filozófia viszonyát illetően.

Balogh István tanulmányában (81. oldalon) az olvasható, hogy már nem érvényes az a (szociológiai) társadalomelmélet, mely kizárja a modern társadalmon túli paradigma keresését. Ezek nagyon kemény szavak. Mert ebből az következik, hogy a társadalomelméleti gondolkodásnak par excellence, de legalábbis a jelenlegi helyzetben, feladata az adott társadalmi berendezkedést meghaladni képes potenciálok felmutatása, azaz kritikai (normatív) jellegűnek kell lennie. S ha így van, akkor a létező társadalom csak annyiban érdekes számára, amennyiben megalapozható általa egy lehetséges, másféle társadalom képe. Ezzel viszont, s korábbi megjegyzéseimben e tekintetben néhány érvet megfogalmaztam, a társadalomelméleti gondolkodás horizontját túlzottan szűkre szabjuk.

Úgy vélem, hogy a szerző által megjelölt típusok tartalmi jellemzői közötti határ puhább, illetve a paradigmák reprezentálóinak gondolatvilága összetettebb semmint egyszerűen az ábrázolt paradigmákba problémamentesen beilleszthetők lennének. Noha Balogh István a társadalomelméleti paradigmák sorát felvázoló írásában a tárgyalt elméleteket „nem kuhniánus” (68. o.) módon értett paradigmákként jellemzi***, ám a tekintetben mégiscsak nagyon kuhniánus, hogy egy paradigmán belül nem különböztet meg eltérő irányokat (iskolákat). A tanulmányban bemutatott típusokat reprezentáló gondolatok első megjelenése természetesen kiad egy időbeli sorrendiséget, ám ha a szerző törekvését elfogadva paradigmaként tekintünk e megközelítésekre, ami azt jelenti, hogy nemcsak egy-egy gondolkodóra, hanem gondolkodói (tudományos) közösségekre tekintünk, akkor inkább azt látjuk, hogy a felvázolt paradigmák nem feleltethetők meg maradéktalanul az időbeli sorrendiségnek,

* Még ha – fenntartásokkal ugyan, de – elfogadom, hogy Marx a gazdasági társadalomelméletet képviselte, ezt a XX. századi marxistákra már egyáltalán nem tartom jellemzőnek. Ez a társadalomelméleti pozíció ugyanis a politikai küzdelmet középpontba állítva fogalmazta meg a fennálló társadalmat transzcendáló elképzeléseket.

** Csak közbevetve jegyzem meg, hogy a politikai társadalomelmélet kapcsán előtörlakszik a kérdés: mi a viszonya a társadalomelmélet ezen (új) válfajának a (régí és új) politikai filozófiához?

*** Ez alatt azt értve, hogy a társadalomtudományok tudományos státuszát a szerző nem vitatja, szemben a Kuhnból kiolvasható állásponttal. Ebből viszont az következne, hogy igenis fontos társadalomelméleti paradigmák tárgyalásakor a tudományos jellegre való kitérés.

mivel egyidőben létező, egymáshoz képest alternatív társadalomelméleti elképzelésekről van szó. Egy újabb változat megjelenése nem feltétlenül érvényteleníti az előzőt.

Végezetül a tanulmány zárógondolatához fűznék egy megjegyzést, s ennek során kilépek a tipológiák leíró világából és saját normatív elképzeléseimnek adnék hangot. Miről van szó? A szerző nagyon pozitívan értékeli, hogy a jelenlegi kifejeződött és a nyilvánosságban még kellőképp nem tematizálódott, ám mégis ható válságtendenciák közepette dominánssá vált az igazságos társadalomról szóló diskurzus (ami egyébként két és félezer éve különböző intenzitással végigkísérte a filozófiát), mivel a modern társadalom átépülése számára adhat szellemi muníciót. Balogh István a legitimitás-probléma kapcsán világosan felteszi a kérdést, hogy meddig tartható fenn a procedurális és funkcionális szempontból legitim politika, ha hiányzik belőle az erkölcsi, igazságossági legitimitáció? Nem hinném, hogy a modern politika legitimitációja mentes lenne teljesen az erkölcsi mozzanattól, illetve ha egy-egy rezsimben ez fájó módon hiányzik, akkor – s ezt példák mutatják – a rezsim ellenzéke éppen az erkölcsi „helyreállítás” felvetésével tud politikai elfogadottságra szert tenni. Az igaz, hogy az erkölcsi összetevő a politikai nyilvánosságban képes kifejeződni és ezáltal összeszövődik a politikai (hatalmi) szempontokkal, de ebből még nem következik hiánya. Konkrétan az igazságosságot illetően pedig óhatatlanul felmerül a kérdés: az igazságosságnak mely értékkatalógusáról van szó? Ugyanis korántsem alakult ki a filozófiai-politikai gondolkodástörténetben az igazságosság egységes kánonja. Továbbá az igazságosság követelménye mellett más, szintén alapvető értékek (pl. szabadság, szolidaritás) is áthatják a társadalmakat, melyek nem ritkán ütköznek az igazságosság valamely konkrét elméletével. Nos, ez életünk igazságtalansága.